

18. Separation - en kris för alla i familjen

Risken för att uppleva en separation

Ensam barn samt de barn som har minst tre syskon har större risk att uppleva en separation mellan föräldrarna än de med ett eller två hemmaboende syskon. Barnets och föräldrarnas födelseland påverkar också risken för att vara med om en separation. För barn som själva är utrikes födda eller som har föräldrar som är födda i annat land är risken större än för de med inrikes födda föräldrar. Utbildningsnivån har betydelse, ju högre utbildning föräldrarna har desto mindre risk har barnet att vara med om en separation. Även föräldrarnas ålder vid barnets födelse har betydelse. Framförallt har barn med föräldrar som var 24 år eller yngre vid barnets födelse en betydligt högre risk för att vara med om en separation jämfört med de som var äldre. Föräldrarnas sysselsättningsgrad har också betydelse. Andelen barn som upplever en separation i familjer där båda föräldrarna förvärvsarbetar är lägre än i familjer där ingen av föräldrarna är yrkesarbetande.¹

Växelvist boende

Boendesituationen för barn till särlevande föräldrar har förändrats över tid. En allt större andel av barnen bor ungefär lika mycket hos båda föräldrarna, så kallat växelvis boende, medan andelen som endast bor hos den ena föräldern har minskat.² På 1980-talet bodde cirka en procent av barnen med separerade föräldrar växelvist. Denna andel ökade till omkring fyra procent i början av 1990-talet och till 28 procent år 2006/07. Nyare statistik visar att andelen fortfarande låg på 28 procent år 2016/17.³ Enligt en del forskare har vuxna personer med föräldrar som separerat en förhöjd risk om närmare 40 procent att själva drabbas av separation.⁴ Ett stort antal vuxna och barn berörs alltså direkt av en separation och de konsekvenser som en sådan för med sig både på kort och lång sikt.

Kunskapsdokumentets innehåll

Avsikten är att dokumentet ska ge samtalsledaren kunskaper om krisens förlopp samt om de känslomässiga svårigheter en separation mellan två föräldrar kan föra med sig. Kunskapsdokumentet beskriver de konsekvenser föräldrarnas separation kan få för ett barn. Intentionen är att

¹ Olika familjer lever på olika sätt; SCB 2014b..

² Olika familjer lever på olika sätt; SCB 2014b.

³ Undersökningar av levnadsförhållanden (ULF/SILC); SCB 2019. (SCBs rapport; Olika familjer lever på olika sätt tar dock avstamp i en separat undersökning vars syfte varit att beskriva just barns boendesituation. I denna undersökning skattades andelen växelvis boende barn till 35 procent år 2012/13. En anledning till att resultaten skiljer sig åt är att undersökningarna har delvis olika design.)

⁴ Gähler, Hong och Bernhardt (2007)

samtalsledaren ska få en viss förståelse för vilka svårigheter föräldrar kan ha att nå samförståndslösningar när de befinner sig i olika faser av sorgeprocessen eller när en eller båda föräldrarna har varit med om svåra och obearbetade separationer som barn.

Separationen är en kris

Alla skilsmässor och separationer är olika men för de flesta föräldrar är separationen en känslomässig och svår process – såväl inom individerna som i relationen mellan dem.⁵ En del föräldrar som separerar har under en lång tid haft konflikter och svårigheter. Kanske har de försökt hitta lösningar på problemen utan att lyckas och kanske har de sedan tillsammans bestämt att en skilsmässa eller en separation är den bästa lösningen. I andra förhållanden kommer separationen plötsligt för en av parterna. Starka och svåra känslor kan väckas hos den part som inte är förberedd, särskilt om den andre föräldern träffat en ny partner.⁶ Förutom de känslor som aktualiseras i den aktuella situationen kan separationen väcka obearbetade känslor från tidigare händelser i livet. Dessa känslor från tidigare händelser i livet kan försvåra den nuvarande krisbearbetningen. Den förälder som haft en otrygg barndom kan få det svårare att klara av en separation än den förälder som levt i trygghet. (Se avsnitt Konsekvenser för barnet när föräldrarna är i konflikt.)

En smärtsam skilsmässa kan påverka och försvåra anpassningsförmågan till ett liv som ensamstående. Den som tagit initiativ till skilsmässan anpassar sig i allmänhet lättare än den som motsatt sig separationen.⁷

För många innebär krisen en avgörande vändpunkt i livet som medför att negativa känslor så småningom vänds till positiva. Det gäller när den egna upplevelsen av totalt känslomässigt kaos övergår i öppenhet för nya möjligheter. Enligt Amato kan skilsmässan ses som en anpassningsprocess som försvåras av olika stressorer⁸ och som underlättas av skyddsfaktorer.⁹

Har orsaken till separationen betydelse för krisens omfattning?

Det vanligaste skälet till skilsmässa är enligt vad par själva uppger *otrohet*. Andra skäl som ofta åberopas har med *äktenskapets kvalitet* att göra, exempelvis att makarna inte passar ihop, att de har vuxit ifrån varandra eller har svårt att kommunicera med varandra. En tredje grupp anger att orsaken till skilsmässan främst handlar om *partnerns brister*, såsom alkohol- och drogproblem eller om psykisk och fysisk misshandel.¹⁰

Kvinnor refererar oftare till känslomässiga och relationsrelaterade problem inklusive partnerns problembeteende medan män har en tendens att hellre se externa faktorer, som arbete, som ett skäl till separationen.¹¹ Män verkar generellt ha svårare för att formulera sina känslor. I en studie uppgav hela nio procent av männen – men ingen av kvinnorna – att de inte visste orsaken till uppbrottet.¹²

⁵ Wallerstein J. S. och Blakeslee S. (1989), Socialstyrelsen (2012)

⁶ Wallerstein J. S. och Blakeslee S. (1989)

⁷ Amato (2000), Lidgard (2010)

⁸ Stressorerna kan vara fysiska, sociala eller psykiska.

⁹ Amato (2000), Lidgard (2010)

¹⁰ Amato och Previti, (2003), Lidgard (2010)

¹¹ Kitson och Holmes, (1992), Lidgard (2010)

¹² Amato och Previti, (2003), Lidgard (2010)

Krisen kan komma senare i livet

Många föräldrar är förberedda på att separationen inledningsvis kan vara påfrestande men många blir förvånade över de kriser som kan inträffa senare i livet, exempelvis när den tidigare partnern träffar en ny partner eller när barn föds i de nya familjerna.

Krisen kan påverka samarbetsförmågan

Oavsett när krisen kommer kan den påverka förmågan att samarbeta och hitta bra lösningar för de gemensamma barnen.

Krisen kan delas in i olika faser

Separationsprocessen inleds oftast medan makarna fortfarande är gifta och slutar långt efter det att äktenskapet formellt är över.¹³ Det innebär att de första negativa effekterna av en förestående separation kan uppträda långt innan separationen är genomförd. De separerande makarna befinner sig många gånger i olika faser av krisbearbetning och stresspåslag vid uppbrottet. Den som initierar skilsmässan har, som nämnts ovan, vanligen kommit mycket längre i sin sorgprocess än den som är oförberedd på eller motsätter sig separationen. Sorgprocessen och möjligheten att sörja relationen börjar först när separationen är ett faktum.¹⁴ Det innebär att föräldrarna oftast befinner sig i olika faser i sorgprocessen vilket är viktigt att samtalsledaren har i åtanke inför kommande samarbetsamtal.

Även om forskningen har haft olika teoretisk ansats har utgångspunkten generellt varit att skilsmässor är stressframkallande förändringar i livet som vuxna och barn måste anpassa sig till. De starka och utdragna negativa känslorna i samband med en skilsmässa kan antas bero på att separationen innebär en kris. Återhämtningen efter krisen sker som en cirkulär process, där inslagen av negativa känslor återkommer under lång tid efter skilsmässan men med gradvis längre intervall.¹⁵

Generellt verkar tiden före separationen vara mer stressframkallande för kvinnor, medan tiden efter separationen är svårast för män.¹⁶ Det beror på att kvinnor är mer känsliga för relationsproblem och börjar må dåligt långt innan skilsmässan är ett faktum.¹⁷ Kvinnor tar också oftare initiativ till skilsmässan.¹⁸ För kvinnorna är separationen i dessa fall slutpunkten på en lång och psykiskt påfrestande process, medan den för männen ofta kommer som en överraskning.¹⁹

Krisens förlopp

Psykodynamisk synvinkel

Den traumatiska krisens förlopp kan delas in i fyra olika faser: chockfasen, reaktionsfasen, bearbetningsfasen och nyorienteringsfasen. Faserna är inte klart åtskilda från varandra, ibland kan någon fas saknas eller vara invävd i någon annan fas. Indelningen nedan är också förenklad men kan tjäna som modell för att orientera sig i den aktuella krisen.²⁰

Chockfasen

Chockfasen kan pågå ett kort ögonblick till några dygn. Individens håller verkligheten ifrån sig med all kraft. Det finns ännu inget sätt att ta in det som skett. På ytan kan individen te sig välordnad men under ytan är allt kaotiskt. Minnet kan påverkas och det kan vara svårt för individen att minnas vad som sagts

¹³ Wallerstein J.S. och Blakeslee S. (1989)

¹⁴ Amato (2000), Lidgard (2010)

¹⁵ Lidgard (2010) refererar till Berman (1998)

¹⁶ Bloom och Hodges (1981), Lidgard (2010)

¹⁷ Bloom och Caldwell (1981), Gähler (2006), Lidgard (2010)

¹⁸ Hetherington (2003), Lidgard (2010)

¹⁹ Wadsby och Svedin (1992), Wadsby (1993)

²⁰ Cullberg (2019)

eller vad som skett. Det finns också kriser som börjar så stegvis att ingen egentlig chockfas kan iakttas.²¹

Reaktionsfasen

Reaktionsfasen utgör tillsammans med chockfasen den akuta krisen och bör inte pågå längre tid än fyra till sex veckor. Den startar då individen börjar ta in det som skett eller kommer att ske. Det är en stor omställning för individen som behöver integrera verkligheten på ett så funktionellt sätt som möjligt. Individens försvarsmekanismer som ibland kan verka ganska primitiva mobiliseras. I den akuta fasen hjälper dessa individen att stegvis konfronteras med det som är smärtsamt men försvarsmekanismerna kan också försvåra bearbetningen av det som skett. Under den akuta krisen utgör sorgereaktionen en väsentlig del av krisen. Reaktionerna kan vara såväl fysiska som psykiska.²²

Psykiska reaktioner

Upplevelser av övergivenhet, kaos, meningslöshet och förvirring kan uppkomma och ofta upprepas varför-frågor.²³ Att separationen medför ett känslomässigt kaos, att skilda vuxna ofta får psykiska problem och kan drabbas av ilska och ångest, ensamhetskänslor och depressioner framgår även av andra studier.²⁴ Många personer intar under den här perioden en aggressiv hållning som kan vara så krävande att omgivningen tar avstånd från personen.²⁵ En orsak till långvariga psykiska problem kan vara en vägran eller en svårighet att acceptera att separationen sker.²⁶

Fysiska reaktioner

Förändringarna i samband med skilsmässan kan även ge fysiska symptom. Enligt en svensk studie som omfattade fyrahundratusen ursprungligen friska svenska kvinnor som hade varit ensamstående i minst fem år ökade mortaliteten och risken att få lungcancer samt hjärtsjukdomar efter skilsmässan.²⁷ De ökade hälsoproblemen hos både män och kvinnor har flera orsaker. De psykologiska reaktionerna i samband med skilsmässan kan sänka immunförsvaret och göra personerna mer mottagliga för både cancer och infektioner.²⁸

Bearbetningsfasen

Bearbetningsfasen pågår som påtagligast under ett halvt till cirka ett år. Längden beror på den inre och yttre betydelsen av traumat. Istället för att vara ockuperad av det som skett börjar föräldern under den här tiden återigen att vända sig mot framtiden. Individen börjar försonas med det som inträffat.²⁹

Personliga egenskaper och förutsättningar har betydelse för anpassningen till den nya situationen. Även åldern vid skilsmässan påverkar omställningen såtillvida att olika generationer och åldersgrupper har mer eller mindre gynnsamma förutsättningar att skapa sig ett nytt välfungerande liv. Om övergången till ett mer utåtvänt förhållningssätt inte sker inom rimlig tid kan individen behöva sakkunnig hjälp.³⁰ Det kan vara aktuellt med enskilda samtal eller med familjerådgivning för att bearbeta separationen. Ibland kan det vara nödvändigt att sådan bearbetning av separationen görs innan föräldern deltar i samarbetsamtal.

Nyorienteringsfasen

Nyorienteringsfasen är den sista fasen som inte har något slut. Individen lär sig leva med det som hänt och återhämtar sig fullständigt. Där finns ett ärr men det hindrar inte individen från att leva ett vanligt liv. Självkänslan har återupprättats och känslorna har bearbetats. Förutsättningen är dock att individen

---

²¹ Ibid.

²² Ibid.

²³ Ibid.

²⁴ Hetherington och Kelly (2002)

²⁵ Cullberg (2019)

²⁶ Sbarra och Emery (2005)

²⁷ Weitoft et al. (2002)

²⁸ Ibid.

²⁹ Cullberg (2019)

³⁰ Ibid.

har arbetat sig igenom krisen och försonats med det som skett.³¹ Forskningen visar att separationer inte enbart får negativa följder för paren utan för en del människor ger skilsmässan möjlighet till ett nytt och bättre liv³².

Anknytningsteoretiskt perspektiv

Bowlby ser sorgprocessen som en process i tre faser:

1. Försök att få tillbaka den förlorade personen.
2. Insikten att personen inte kommer tillbaka kan medföra ångest, svåra tankar och depression.
3. Återhämtning leder till hopp och tro på framtiden.

Det finns också andra sätt att dela in en kris i exempelvis Kübler-Ross-modellen säger att när en person står inför förestående död eller andra extrema situationer så kommer individen att uppleva en rad känslomässiga faser såsom förnekelse, ilska, köpsläende, depression och acceptans. Många hoppar mellan de olika stegen eller befinner sig på flera nivåer samtidigt.³³ Modellen har ofta använts även för andra personliga kriser.

Efter den akuta krisen

Socialt nätverk underlättar

En rad studier visar att människor som har ett stort socialt nätverk och umgänge anpassar sig bättre efter en skilsmässa, särskilt om vännerna har en positiv attityd till skilsmässa och umgänget inkluderar skilda personer.³⁴ Denna uppgift bekräftas av en annan forskare som fann att skilda svenskar som umgås mycket med sina vänner mår bättre psykiskt. Den bästa källan till support efter en separation är dock en ny partner.³⁵

God relation till den tidigare partner underlättar

Relationen till den tidigare partnern efter separationen har betydelse för anpassningen till det nya livet. Par som kan kommunicera och samarbeta är enligt ett antal studier mer nöjda med sina liv och mår psykiskt bättre än de som har ett negativt förhållande.³⁶ För det mesta sjunker konfliktnivåerna över tid. Några år efter skilsmässan är flertalet skilda par inte längre särskilt arga på varandra, men minst hälften är fortfarande något arga.³⁷ Tjugo år senare hade hälften av föräldrarna enligt de egna barnen inga problem att samarbeta och tio procent av föräldrarna uppfattades till och med som bästa vänner.³⁸

Fortsatt konflikt försvårar

Par som är intensivt arga på varandra vid skilsmässan tenderar att fortsätta ha en hög konfliktnivå. Konflikterna gör det svårt att frigöra sig från den förra partnern.³⁹

Våld försvårar

När det gäller fysiskt våld visar studier entydigt att om det förekommit våld mot kvinnan under äktenskapet är risken relativt stor att våldet fortsätter efter separationen och kanske till och med intensifieras. För dessa kvinnor genomsyrar rädslan hela deras liv.⁴⁰

---

³¹ Ibid.

³² Clarke-Stewart och Brentano (2006), Lidgard (2010)

³³ Kübler-Ross (1969)

³⁴ Clarke-Stewart och Brentano (2006)

³⁵ Gähler M. (2006)

³⁶ Bursik (1991); Ehrenberg (1996), Lidgard (2010)

³⁷ Lidgard (2010) refererar till Kitson och Holmes (1992) och Masheter (1991)

³⁸ Ahrons (2007)

³⁹ Lidgard (2010) refererar till Maccoby, Depner & Mnookin (1990)

⁴⁰ Lidgard refererar till Hardesty (2002), Shalansky, Ericksen & Henderson, (1999)

Att möta människor i kris

Krisen kan påverka föräldrarnas förmåga att hitta bra lösningar för barnet. För föräldrar i kris kan den första kontakten med familjerätten vara avgörande för om de ska få förtroende för samtalsledaren. De föräldrar som kontaktar socialtjänstens familjerätt befinner sig ofta i en psykiskt påfrestande situation, där den grundläggande tryggheten i vardagen är rubbad. Kanske det är första gången som föräldrarna sätter ord på sina svårigheter och på sin situation inför en utomstående. Det kan finnas en förhoppning om snabb hjälp eller att få upprättelse och bekräftelse, en önskan om någon som ställer sig på föräldrarnas sida. Behovet av att någon lyssnar och inger hopp kan kännas akut. I en sådan situation ligger det nära till hands att en förälder kan känna sig kränkt om handläggaren inte är tillräckligt lyhörd. Den som har kontakt med föräldern behöver därför ha goda kunskaper om separationer, kriser och konflikter samt kunna bemöta föräldern med lyhördhet och respekt.⁴¹

Samtalsledarens bemötande

Medvetenhet om de svårigheter som kan finnas

Föräldrarnas kontakt med familjerätten initieras på olika sätt. Det kan vara en eller båda föräldrarna som själva tar kontakt, ett ärende som initieras av domstolen eller så har kontakten på annat sätt kommit till nämndens kännedom. Oavsett hur ärendet aktualiseras är det viktigt att samtalsledaren är medveten om den svåra situation som föräldrarna kan befinna sig i, när frågan om de gemensamma barnens framtid ska lösas. Där kan finnas både rädsla, sorg, ilska och frustration.

Informera om samarbetssamtalsledarens roll

Det sätt föräldrarna separerar på kan påverka hur åren efter separationen kommer att gestalta sig. Det är därför viktigt att föräldrarna får möjlighet att avsluta förhållandet på ett så skonsamt sätt som möjligt. Det är också viktigt att föräldrarna får möjlighet att sörja förlusten av förhållandet och de förhoppningar som kanske aldrig infriades eller blev av.⁴² Om en eller båda föräldrarna befinner sig i en alltför djup kris kan det vara svårt eller omöjligt att diskutera barnens framtid.

Samtalsledaren behöver därför informera föräldrarna om sin roll, att fokus i kontakten med familjerätten kommer att ligga på barnen och deras bästa. En del föräldrar behöver initialt annat stöd än det familjerätten kan erbjuda och det är då viktigt att samtalsledaren har kunskaper om vilka insatser som finns för dem och vem som tillhandahåller dem. Föräldrarna kan behöva antingen enskilt stöd eller gemensamt stöd för att förstå och acceptera vad som lett fram till separationen.

Utgå från föräldrarnas aktuella behov

Kontakt med samarbetssamtalsledaren uppkommer i olika skeden av föräldrarnas separationsprocess. De behöver få ett bemötande med utgångspunkt i deras aktuella behov. Föräldrar i en akut kris och föräldrar som levt med långa och utdragna konflikter har olika behov av bemötande. Andra föräldrar har kanske bara behov av konkreta svar, rådgivning eller stöd i sina reflektioner eller överenskommelser. Det gäller att bygga upp en tillitsfull relation. Vid den första telefonkontakten och i det första samtalet behöver respektive förälder få tillfälle att ge sin berättelse, uttrycka sina farhågor och önskemål samt ställa nödvändiga frågor. Samtalsledaren kan då bilda sig en uppfattning om vad just denna förälder för tillfället är bäst hjälpt av, formulera det och söka få det bekräftat eller korrigerat av föräldern. Detta behöver också upprepas flera gånger under den fortsatta kontakten, eftersom behoven och önskemålen kan ändras. Insatserna och omfattningen av dem kan behöva anpassas till den enskildas behov och till varje föräldrars förutsättningar, för bästa möjliga långsiktiga resultat för det barn det handlar om.

⁴¹ Socialstyrelsen (2012)

⁴² Wallerstein J. och Blakeslee S. (1989)

Vad innebär separationen för barnet?

Föräldrarnas relation är den första relation ett barn får erfarenhet av. När föräldrar väljer att separera kan det påverka barnet på så sätt att det riskerar att utveckla svårigheter att känna tillit till människor och det påverkar i sin tur hur barnet senare tänker om att ingå egna kärleksrelationer.⁴³ Barnet kommer att ta efter föräldrarnas beteenden vilket lägger grunden till barnets uppfattning om hur interaktionen med andra människor fungerar. Brister föräldrarnas samspel, förmåga att kommunicera och lösa konflikter kommer barnet att skapa liknande situationer i sina egna kärleksrelationer.⁴⁴

Många unga med separerade föräldrar skapar en misstro till att ingå äktenskap och de tenderar därför att gå ifrån relationer i ett tidigt skede när konflikter uppstår eftersom de inte har förmåga att lösa dem.⁴⁵ Men det finns också andra studier som pekar på att en separation inte har någon större påverkan på individer vad gäller deras kärleksrelationer när de jämfördes med individer som inte hade erfarenhet av en separation.⁴⁶

Utgör separationen en riskfaktor för barnet?

Det finns forskning som visar att en separation kan fungera som en riskfaktor för ett barn, och att de barn vars föräldrar har separerat i större utsträckning löper risk att utveckla psykologiska och sociala problem jämfört med de barn som inte har separerade föräldrar.⁴⁷ Barn med separerade föräldrar tenderar också att utveckla problem i skolan, normbrytande beteenden samt och de har svårigheter att hantera känslor.⁴⁸

I en mindre kvalitativ studie med vuxna skilsmässobarn visade sig boendet, högtider, konflikter och relationer vara det som påverkat barnen mest och som fortsatte påverka dem i vuxen ålder.⁴⁹ Den mentala hälsan, upplevda livshändelser, personliga resurser och erfarenheter undersöktes hos en grupp unga vuxna vars föräldrar skiljt sig under barndomen. Den huvudsakliga slutsatsen av studien är att erfarenheter av föräldrars skilsmässa i barndomen, för en majoritet av barnen, inte utgör en bestämmande faktor för mental eller fysisk ohälsa i ung vuxen ålder. Undantaget är en mindre grupp yngre kvinnor med sämre mental hälsa och personliga resurser än de övriga i studien.⁵⁰

Vilken betydelse har barnets ålder?

Barnets ålder är något som har visat sig påverka hur ett barn reagerar då föräldrarna gått isär. De gäller både då separationen äger rum men också senare i livet.

Ett barn i förskoleåldern är beroende av sina föräldrar för sin totala fysiska omvårdnad och det är därmed dessa barn som är mest rädda för att bli övergivna. De har svårt förstå sådant som tid, orsak och verkan.⁵¹ De kan också ha svårt att förstå vilka konsekvenser som följer med en separation, vilket kan resultera i att de upplever separationsångest då de separeras från en förälder. Det kan leda till att barnet tenderar att bli klängigt och att det får utbrott i form av ilska.⁵² Det kan i sin tur innebära att barnet får svårt att sova eller att barnet regredierar. Barnet kan också bli mer lättirriterat, ledsnare eller mer inåtvänt.⁵³

---

⁴³ King (2002)

⁴⁴ Wallerstein J.S. (2000)

⁴⁵ Amato (2003)

⁴⁶ Heifetz, Connolly, Pepler, & Craig (2010)

⁴⁷ Amato (2003)

⁴⁸ Amato (2010)

⁴⁹ Ruud och Talén (2016)

⁵⁰ Ängarne Lindberg (2010)

⁵¹ Wallerstein J.S. (1989)

⁵² Thompson, refererad i Dunlap, (2002)

⁵³ Wallerstein J.S. (1989)

Konsekvenserna hos de barn som är i yngre skolåldern vid en separation tar sig uttryck på andra sätt. De tenderar att känna skuld då de tror sig vara orsaken till att föräldrarna har separerat men också stor sorg över att föräldrarna har gått isär. De känner inte som de yngre barnen separationsångest utan känner sig snarare övergivna.⁵⁴ Barn i den här åldern är oerhört beroende av att föräldrarna kan ge dem stabilitet. De känner ängslan, sorg ensamhet och maktlöshet. Känslorna avspeglar sig i deras beteende. De något äldre barnen i gruppen kan visa en intensiv vrede mot föräldrarna i synnerhet mot den förälder de uppfattar är orsak till separationen. Ett barn i den här ålder kan också vara mottagligt för en förälder som vill göra barnet till bundsförvant i en strid mot den andra föräldern.⁵⁵

Även ungdomars reaktioner kan vara kraftfulla. De kan bli ängsliga och bekymrade när de ser hur sårbara föräldrarna är. Generationsklyftorna kan rubbas och en del barn tar på sig ett stort ansvar andra tillbringar mer tid utanför hemmet. Att hemmet kollapsar under uppväxtåren kan vara problematiskt eftersom tonåringar har ett stort behov av en fungerande familjestruktur som hjälper dem att sätta gränser. En del ungdomar hamnar i konflikt med föräldrarna och kan ha svårt acceptera en styvförälder.⁵⁶

Gemensamt för alla åldrar är att barnen kan få psykosomatiska symtom. Dessa uppkommer som en reaktion på ilska, sorg och en känsla av att vara oälskad av sina föräldrar vid en separation. Det kan innebära att de försöker spela ut föräldrarna mot varandra. Barnen testar gränser för att de behöver känna att de har kontroll över situationen. Barn tenderar att känna sig ansvariga och skyldiga till att separationen har ägt rum.⁵⁷

Konsekvenser för barnet när föräldrarna är i konflikt

Föräldrar som använder sina barn som ett redskap i en konflikt med varandra i syfte att vinna över barnet på sin sida, utsätter barnet för stora påfrestningar. Barn får svårt att upprätthålla goda relationer till sina föräldrar om de är fientligt inställda till varandra.⁵⁸

För att bli älskat har barnet ett starkt behov av att vara lojalt mot båda föräldrarna. Tvingas barnet ta ställning mot en förälder kan barnet uppleva starka lojalitetskonflikter. Följden kan bli att barnet förnekar en del av sig självt vilket kan påverka barnets identitet.⁵⁹

Barnets handlingar kan tolkas av föräldrarna som att barnet tar ställning för eller mot den andra föräldern. För att undvika detta kan barnet välja en "självbegränsande försiktighet", barnet tvingas att kontrollera sig genom att ständigt tänka på vad det säger eller hur det betar sig och vilka känslor och uppfattningar barnet tillåts ge uttryck för.⁶⁰

En förälder kan också välja att gå i koalition med barnet som då riskerar att bära och förmedla den ena förälderns aggressioner mot den andra, vilket kan innebära att barnets identitetsutveckling påverkas negativt. Barnet kan komma att hamna i en roll där barnet förväntas förmedla budskap mellan föräldrarna. Denna roll medför att barnet agerar på en nivå som det inte är moget för och barnet riskerar att få stå till svars för föräldrarnas negativa budskap. Budbärarrollen blir alltför ansvarskrävande för barnet när föräldrarna utnyttjar dess lojalitet.⁶¹

Föräldrar som skiljer sig utan att kunna samarbeta utsätter barnet för psykiska övergrepp. Det kan handla om att barnet pressas till att välja sida i konflikten. Genom att befinna sig i en permanent lojalitetskonflikt riskerar barnet att tvingas förneka delar av sig självt, vilket kan leda till förvirring och ångest. Barnet får inte heller stöd i att sörja den eventuellt frånvarande föräldern. Detta sammantaget

---

⁵⁴ Cohen 2002

⁵⁵ Wallerstein J.S. (1989)

⁵⁶ Ibid.

⁵⁷ Cohen 2002; Thompson, refererad i Dunlap, (2002)

⁵⁸ Socialstyrelsen (2012)

⁵⁹ Ibid.

⁶⁰ Ibid.

⁶¹ Mårtensson och Ramberg (2007), SOU 1995:79 s. 321-324.

kan komma att påverka barnets utveckling och förmåga till nära relationer.⁶² Kari Killèn anser att det finns fyra förhållanden i samband med skilsmässokriser som kan identifieras som psykiska övergrepp på barnet:

- När kronisk separationsångest och skuldkänslor läggs på barnet för att barnet ska ta ställning för den ena eller den andra föräldern.
- När ett barn medvetet eller omedvetet utnyttjas för att fylla en funktion för en förälder, exempelvis som budbärare, spion och liknande. I sådana situationer utvecklar barnet ofta beteendestörningar och psykosomatiska problem.
- När ett barn förs bort eller olagligt hålls borta från föräldrarna.
- När föräldrarna utsätter varandra för fysiska övergrepp i barnets åsyn.⁶³

När det kommer fram uppgifter som talar för att barn kan fara illa har samtalsledaren en skyldighet att informera den enhet som handlägger ärenden om barn som riskerar att fara illa, så att personalen där kan bedöma om en barnavårdsutredning enligt 11 kap. 1 § SoL ska inledas.⁶⁴

Barndomens anknytning kan ha betydelse

Trygg anknytning

När en individ ska forma relationer till andra människor kan anknytningen från barndomen ha betydelse för hur relationer utvecklas. Den trygghet som barnet kände till sina föräldrar⁶⁵ under uppväxten kan påverka senare relationer. De individer som har haft en trygg anknytning till sina föräldrar uppvisar fungerande kärleksrelationer när de blir vuxna. Denna typ av anknytning kännetecknas av att barnet är omhändertaget av föräldrarna på ett bra sätt och att de har förmåga att se till barnets olika behov.⁶⁶

Genom en trygg anknytning kan framtida problem i kärleksrelationer förebyggas samt skapa tillit och trygghet hos barnet i vuxen ålder.⁶⁷

Två andratyper av anknytningsmodeller är otrygg-undvikande och otrygg-ambivalent.⁶⁸

Otrygg-undvikande anknytning

Sett till anknytningen otrygg-undvikande påverkas deras relationer i vuxen ålder genom att de försöker undvika kärleksrelationer. När de inte får den hjälp de behöver som barn lär de sig tidigt att ta vara på sig själva och att inte vara beroende av andra. Dessa barn lär sig att inte söka stöd eller närhet hos sina vårdnadshavare vilket resulterar i att de i vuxen ålder har svårt att låta människor komma dem nära.⁶⁹

Ambivalent-otrygg anknytning

Den ambivalent-otrygga anknytningen uppstår då vårdnadshavarna pendlar i sitt omhändertagande av barnet. Det gör att barnet inte kan förlita sig på att faktiskt tas om hand vilket i sin tur skapar en osäkerhet. När dessa individer sedan ingår kärleksrelationer kan osäkerheten ta sig uttryck i separationsångest och rädsla. Det tenderar att utvecklas ett stort behov av närhet hos dessa individer vilket kan leda till att de undviker relationer då rädslan för att bli lämnad är för stark.⁷⁰

---

⁶² Killén (1998).

⁶³ Killén (1998).

⁶⁴ Se även Socialstyrelsens allmänna råd (SOSFS 2014:6) om handläggning av ärenden som gäller barn och unga samt Anmäla oro för barn. Stöd för anmälningsskyldiga och andra anmälare. Socialstyrelsen (2014) och Till dig som är skyldig att anmäla oro för barn. Information för dig som är anmälningsskyldig enligt 14 kap. 1 § socialtjänstlagen. Socialstyrelsen (2014).

⁶⁵ Vårdnadshavare

⁶⁶ Broberg, Granqvist, Ivarsson, och Mothander, (2020)

⁶⁷ Ibid.

⁶⁸ Ibid

⁶⁹ Ibid

⁷⁰ Ibid

Kontakt med familjerätten

Konflikthantering

Att inte leva tillsammans, och inte längre vara förenade i en familj, innebär att föräldrarna har mindre möjligheter än tidigare att kontrollera varandra och driva igenom egna uppfostringsidéer. Om barnuppfostran har varit en problematik i förhållandet, tänker sig föräldrarna ofta att en av vinsterna med separationen ska bli att de får bestämma själva. Att också den andra parten tänker så är inte alltid något de räknar med. För de flesta föräldrar minskar den ömsesidiga tilliten ytterligare i och med uppsplitande gräl i samband med separationen.⁷¹

Skälet till att föräldrarna kommer till familjerätten kan variera. En del föräldrar vill ha hjälp med umgängets omfattning. En umgängesförälder kanske vill träffa barnen mer än det gör eller att den förälder som barnet bor tillsammans med önskar att den andra föräldern ska träffa barnen mer. En del föräldrar är oroliga för hur barnet har det hos den andra föräldern. Men alla har inte någon djupare konflikt när de kommer till familjerätten – några känner sig helt enkelt villrådiga och vill ha rådgivning och hjälp att lösa konkreta frågor kring barnen.⁷²

För andra föräldrar har tilltron till och orken att över huvud taget kommunicera med den andra föräldern nöttts bort i en ändlös rad av missförstånd, elakheter och sårad självkänsla. Det finns också en del föräldrar för vilka svåra personliga problem, missbruksproblem och allvarliga problem i den tidigare relationen, till exempel våld och allvarliga kränkningar, blir ett hinder för ett konstruktivt samarbete.⁷³

Att undvika domstolsprocess

Det råder generellt sett enighet om att rättsprocesser om vårdnad, boende och umgänge så långt möjligt bör undvikas. Frivilliga överenskommelser anses främja samarbetet kring föräldraskapet. Det perspektivet kan dock lätt förloras av föräldrar i konflikt. Föräldrarna behöver göras medvetna om att det till slut ändå är de själva som måste bestämma över sina barns tillvaro och att de själva och barnen ska leva med konsekvenserna av beslutet. En central uppgift är därför att hjälpa föräldrarna att samtala, samarbeta och hantera sina konflikter kring barnen på ett konstruktivt sätt. Det gäller att hitta rimligt goda lösningar, så att båda föräldrarna tycker att framför allt barnen, men även de själva, har vunnit på att förhandla. I bästa fall kan sättet att förhandla bli en modell för att hantera framtida problem, eftersom goda erfarenheter kan leda till att man har tilltro till att söka hjälp även vid nya svårigheter.

Ibland nödvändigt med domstolsprocess

Samtalsledaren måste dock vara uppmärksam på om konflikten och omständigheterna är sådana att det är bättre för barnet att saken prövas i domstol. Särskilt behöver det uppmärksammas om det finns tecken på att det förekommit övergrepp inom familjen, om någon av föräldrarna inte lever upp till de krav som barnet har rätt att ställa på en förälder eller om en förälder känner sig tvingad att gå med på en överenskommelse.⁷⁴

Att bedöma konfliktnivå i familjen

I mötet med föräldrar kan samtalsledaren för att underlätta förståelsen och ett adekvat bemötande av föräldrar ha nytta av teorier om olika orsaker till att vissa föräldrar hamnar i svåra konflikter i samband med separationer. Många av de familjer som socialtjänstens familjerätt möter i samband med vårdnadskonflikter är högkonfliktfamiljer som visar beteenden som gör att de har svårt att leva i harmoniska relationer och svårt att hantera separationer och övergivenhetskänslor. Både Robin

⁷¹ Hydén och Hydén (2002)

⁷² Ibid.

⁷³ Ibid.

⁷⁴ SOU 2005:43 Del A s. 230

Deutsch och Bill Eddy kategoriserar föräldrarnas problematik för att kunna bemöta dem utifrån deras specifika svårigheter. Robin Deutsch delar in högkonfliktföräldrarna i följande tre grupper:⁷⁵

1. Föräldrar som har svårt att skilja på sina egna och barnens behov samt att växla perspektiv. Där finns en rigiditet och känslighet för kritik. Ofta medför detta även kognitiva störningar- och/eller perceptionsstörningar vilket gör att föräldern tolkar verkligheten på ett annat sätt än de flesta människor gör.
2. Föräldrar som har svårt med separationer vilket kan bero på den egna anknytningshistorien. Förlust av gemenskap och kontroll kan hindra lösningar rörande barnen.
3. Föräldrar som har brister som medför att verkligheten tolkas i svart/ vitt vilket ger ett emotionellt påslag. Verklighetsuppfattningen blir rigid eller förenklad.

Vad handlar konflikten om?

Föräldrarnas konflikt kan beskrivas utifrån olika kategoriseringar. Aubert använder termerna värde- och intressekonflikt.⁷⁶ (Se även kunskapdokumentet om Kristeori)

Intressekonflikt

En intressekonflikt karaktäriseras av att den handlar om oförenliga krav om en knapp resurs. I de fall då en vårdnads-, boende- eller umgängeskonflikt definieras som en intressekonflikt förutsätts konflikten ha uppstått mellan två lämpliga föräldrar som har en konflikt om sitt barn. Intressekonflikter exempelvis föräldrars tid med barnet, barnets boende, föräldrarnas boende, semesterplanering, hämtning och lämning av barn, ekonomi och tillgång till information om barnet, anses ha goda förutsättningar att genom en kompromisslösning, eftersom inte någon av parterna antas vara villig att riskera att förlora.

Värdekonflikt

En värdekonflikt karaktäriseras däremot av att den rör fakta eller värderingar. Det kan handla om barnets skolgång, barnets hälsa, religiösa skillnader, kulturella skillnader, skillnader i synen på uppfostran, föräldrars missbruk eller hälsa, våld eller hot och barnets skyddsbehov. Då det föreligger en vårdnadskonflikt rör värdekonflikten exempelvis föräldrarnas lämplighet att utöva den juridiska vårdnaden om barnet eller föräldrarnas förmåga att samarbeta om barnet inom ramen för en gemensam vårdnad eller föräldrarnas lämplighet för umgänge och boende med barn.

Konflikterna är inte renodlade

De flesta konflikter är emellertid inte renodlade utan har inslag av både värde- och intressekonflikter.⁷⁷ Konflikter kring nya partners och nya familjebildningar kan exempelvis utgöras av både intresse- och värdekonflikt. En studie visar att advokater, domare och socialsekreterare, det vill säga professionella aktörer, företrädesvis definierar vårdnadskonflikter som intressekonflikter. Föräldrarna menade däremot att deras konflikter främst är att hänföra till värdekonflikter. Det föreligger således en diskrepans mellan föräldrarnas syn på konflikten och de professionella aktörernas syn på konflikten. För att lösa intresse- och värdekonflikter krävs olika tillvägagångssätt.⁷⁸ Generellt sett har vårdnadskonflikter som huvudsakligen kan karaktäriseras som intressekonflikter goda förutsättningar att lösas genom samarbetssamtal och resultera i en överenskommelse eftersom inte någon av parterna vill riskera att "förlora" bestämmanderätten över barnet eller tid med barnet. Vårdnadskonflikter som företrädesvis

⁷⁵ Robin Deutsch psykolog vid Massachusetts General Hospital och Harvard Medical School. Föreläsning i Stockholm 2009, Bill Eddy jurist och medlare samt ordförande i High Conflict Institute, USA. Föreläsning i Stockholm 2011, FSR. Familjerättssociologernas Riksförening.

⁷⁶ Avsnittet bygger på Stiftelsen Allmänna Barnhuset, Sammanställning av aktuell forskning och kunskap, Kapitel 1 Vårdnadskonflikter – Handläggningsordning, Rejmer A. (2011). Se även Aubert (1989).

⁷⁷ Aubert (1989)

⁷⁸ Reimer (2003)

kan karaktäriseras som värdekonflikter bör utredas i syfte att klargöra föräldra- och samarbetsförmågan.⁷⁹

Samtalsledaren behöver ha kompetens och få handledning

I samarbetsamtal och utredningar kan handläggaren bli utsatt för starka krafter som kan vara svåra att både upptäcka och värja sig mot. Utgångsläget är ofta att handläggaren inom familjerätten kommer in i ett laddat kraftfält, där föräldrarna medvetet eller omedvetet försöker få utredaren på sin sida. För att familjerättssekreteraren inte ska bli indragen i föräldrarnas konflikter krävs professionell kunskap om konflikthantering. Det behövs handledning för att samtalsledarna ska kunna få perspektiv på de känslor som kan väckas, kanske från egna tidigare konflikter, samt för att undvika att samtalsledarna blir ett redskap i föräldrarnas inbördes kamp. Den personal som arbetar med handläggning och uppföljning av ärenden som avser barn och unga bör få kontinuerligt stöd och kontinuerlig handledning och utbildning i syfte att upprätthålla och utveckla den kompetensnivå som krävs för att kunna utföra arbetsuppgifterna. Personalen behöver också ges möjlighet att följa kunskapsutvecklingen inom området.⁸⁰

---

⁷⁹ Socialstyrelsen (2012)

⁸⁰ Se Myndigheten för familjerätt och föräldraskapsstöds allmänna råd om socialnämndens ansvar för vissa frågor om vårdnad, boende och umgänge (HSLF-FS 2017:51)

Förslag till diskussionsfrågor

Diskutera vad det innebär för en vuxen person att separera från sin partner?

Vad kan försvåra möjligheterna att diskutera barnets framtida boende och umgänge med den andre föräldern?

Diskutera vad det innebär för ett barn att föräldrarna separerar?

Hur kan du som samtalsledare stödja barnet i sina känslor samtidigt som du tar reda på vad barnet tänker om sin situation?

Vilka insatser har ni i kommunen att hänvisa barn och föräldrar till när de behöver annat stöd än vad familjerätten kan erbjuda?

Referenser

Ahrons C., Family Ties After Divorce: Long-Term Implications for Children. *Family Process* 46(1):53-65; 2007.

Amato P. R., Research on divorce: Continuing trends and new developments. *Journal of Marriage and Family*, Vol 72, 650–666; 2010.

Amato P.R. och Previti D., People's reasons for divorcing: Gender, social class, the life course, and adjustment. *Journal of family Issues*, Vol 24; 2003.

Amato P.R., The consequences of divorce for adults and children. *Journal of Marriage and Family*, Vol 62, 1269-1287; 2000.

Aubert V., Continuity and development. In law and society. Norwegian university press. Oslo; 1989.

Berman A. H. Hur mår prinsessan när sagan slutar annorlunda? Psykisk hälsa efter skilsmässa hos kvinnor med barn. Psykologexamensarbete, Stockholms universitet; 1998.

Berman R. Barns röster om växelvis boende Vardagsliv, familjepraktiker och nära relationer.

Akademisk avhandling, Institutionen för socialt arbete, Göteborgs Universitet. Göteborg; 2019

Bloom B. L. och Caldwell R. A. Sex differences in adjustment during the process of marital separation. *Journal of Marriage and Family*, 43, 693-701; 1981.

Bloom B. L. och Hodges W. F. The predicament of the newly separated. *Community Mental Health Journal*, 17, 277-293; 1981.

Broberg A., Granqvist P., Ivarsson T., Risholm Mothander P. Anknäringsteori. Natur och Kultur. Stockholm; 2020.

Bursik, K. Adaptation to divorce and ego development in adult women. *Journal of Personality and Social Psychology*, 60 (2) , 300-306; 1991.

Cohen J.R., Negotiation Journal On the process dispute settlement, Volume 18, Issue 2, Pages: 112-186 Harvard law school; 2002.

Clarke-Stewart, A., och Brentano, C. Divorce: Causes and consequences. New Haven and London: Yale University Press; 2006.

Cullberg J., Kris och utveckling, Natur och Kultur Digital. Stockholm; 2019.

Gähler, M., To divorce is to die a bit...: A longitudinal study of marital disruption and psychological distress among Swedish women and men". *The Family Journal*, 14:4, 372-382.; 2006.

Gähler M. Hong Y. och Bernhardt E., Parental divorce and union disruption among young adults in Sweden. *Journal of Family Issues*, 30:5, 688-713.; 2009.

Hardesty, J. L. Separation assault in the context of postdivorce parenting: An integrative review of the literature. *Violence against Women*, 8, 597-625; 2002.

Heifetz, M., Connolly, J., Pepler, D., och Craig, W. Family divorce and romantic relationships in early adolescence. *Journal of Divorce och Remarriage*, 57(6), 366–378; 2010.

Hetherington E. M., Intimate pathways: Changing patterns in close personal relationships across time. *Family Relations*, 52, 318-331; 2003:

- Hetherington E. M. och Kelly J., *For better or for worse: Divorce reconsidered*. W.W. Norton & Company Inc, New York; 2002.
- Hydén M. och Hydén L-C. *Samtal om den nya familjen och det eviga föräldraskapet*. Natur och Kultur. Stockholm; 2002.
- Killén K., *Svikna barn. Om bristande omsorg och vårt ansvar för de utsatta barnen*. W& W, Stockholm; 1998.
- Kitson G. C. och Holmes W. M., *Perspectives on marriage and the family. Portrait of divorce: Adjustment to marital breakdown*. Guilford Press, New York; 1992.
- King V., *Parental divorce and interpersonal trust in adult offspring*. *Journal of Marriage and Family*. Volume 64, Issue 3, Pages 642-656; 2002.
- Kübler-Ross E., *On death and dying*. Scribner. New York; 1969.
- Lidgard A., *Skilsmässans konsekvenser – upplevelser av problem och stöd vid separation*. Stockholms universitet, Samhällsvetenskapliga fakulteten, Psykologiska institutionen. Stockholm; 2010.
- Mårtensson P. och Ramberg U., *Föräldraskap i konflikt – en studie av konfliktens följder för separerade föräldrar och deras barn*. Göteborgs universitet. Göteborg; 2007.
- Rejmer A., *Vårdnadstvister. En rättssociologisk studie av tingsrätters funktion vid handläggning av vårdnadskonflikter med utgångspunkt från barnens bästa*. Doktorsavhandling, Sociologiska institutionen Lunds universitet, Lund; 2003.
- Rejmer A. och Cederström G., *Vårdnadskonflikter – handlägningsordningen. Sammanställning av aktuell forskning och kunskap att användas i projektet. Barnets rättigheter i vårdnadstvister. Stiftelsen allmänna barnhuset*. Stockholm; 2011.
- Ringbäck Weitoft G, Haglund B. Hjern A. Rosén M., *Mortality, severe morbidity and injury among long-term lone mothers in Sweden*. *International Journal of Epidemiology*, Volume 31, Issue 3, Pages 573–580; 2002.
- Ruud J. och Talén L., *En kvalitativ studie om vuxna skilsmässobarns erfarenheter och tankar*. Umeå Universitet, Institutionen för socialt arbete. Umeå; 2016.
- Sbarra, D. A. och Emery R. E. *Coparenting conflict, nonacceptance, and depression among divorced adults: Results from a 12-year follow-up study of child custody mediation using multiple imputation*. *American Journal of Orthopsychiatry*, 75, 63–75; 2005.
- Barn, föräldrar och separationer. Utvecklingen under 2000-talet. Demografiska rapporter; SCB 2013:1. Olika familjer lever på olika sätt; SCB 2014b.
- Förändrade villkor för barn med separerade föräldrar; SCB 2015.
- Undersökningar av levnadsförhållanden (ULF/SILC); SCB 2019.
- Skilsmässor i Sverige; SCB 2019.
- Wadsby M. och Svedin C. G., *Divorce: Different experiences of men and women*. *Family Practice*, 9, 451-460; 1992.
- Wadsby M., *Children of divorce and their parents*. Linköpings universitet, Institutionen för molekylär och klinisk medicin, Barn- och ungdomspsykiatri. Linköping; 1993.
- Wallerstein J.S. och Kelly J.B. *Surviving the breakup. How children and parents cope with the divorce*. Basic Books. New York; 1980.
- Wallerstein J.S. och Blakeslee S., *Lyckligt skild? Bonnier Fakta AB*. Stockholm; 1989.
- Wallerstein J.S., Lewis J.M. och Blakeslee S., *The unexpected legacy of divorce. A 25 year landmark study*. Hyperion. New York; 2000.
- Vårdnad, boende, umgänge (SOU 1995:79)
- Vårdnad-Boende-Umgänge. *Barnets bästa, föräldrars ansvar*. Del A och B (SOU 2005:43).
- Vårdnad, boende och umgänge. *Handbok – stöd för rättstillämpning och handläggning inom socialtjänstens familjerätt*. Socialstyrelsen. Stockholm; 2012.
- Ängarne-Lindberg T., *Grown-up children of divorce. Experiences and Health*. Doktorsavhandling, Linköpings universitet, Avdelningen för barn- och ungdomspsykiatri, Institutionen för klinisk och experimentell medicin, Hälsovetenskapliga fakulteten. Linköping; 2010.

